

Грабіна Г.В.

Феномен культури в структурі політичних матриць модерних соціумів: визначення адаптивного потенціалу

Стаття присвячена виявленню ролі, яку відіграє феномен культури у визначенні траєкторії трансформації сучасних соціумів. Досягнення поставленої мети здійснюється через використання концепту «політична матриця». Останній вживається автором для позначення фундаментальних структур, сформованих внаслідок процесів спільнотної еволюції й актів цілеспрямованого соціального інжинірингу політичних і інтелектуальних еліт, які визначають потенціал адаптації суспільства до викликів модернізації й демократизації.

Ключові слова: адаптація, демократизація, політична культура, політична матриця, політичний транзит.

для обозначения фундаментальных структур, сформированных вследствие процессов коллективной эволюции и актов целенаправленного социального инжиниринга политических и интеллектуальных элит, которые определяют потенциал адаптации общества к вызовам модернизации и демократизации.

Ключевые слова: адаптация, демократизация, политическая культура, политическая матрица, политический транзит.

The purpose of the article is to outline a role, which is played by the cultural phenomenon in determining trajectories of modern social mediums transformations. In order to achieve this objective, a concept of "political matrix" is used. The latter is used by the author to define fundamental structures formed as a consequence of communal evolution and acts of purposeful social engineering of political and intellectual elites, which define the potential of societal adaptation to the challenges of modernization and democracy.

Key words: adaptation, democratization, political culture, political matrix, political transit.

УДК 321.01.+323.174 (477)

Грабіна Г.В.,
аспірант кафедри політології
Інституту соціальних наук
Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова

Статья посвящена выявлению роли, которую играет феномен культуры в определении траекторий трансформаций современных социумов. Поставленная цель достигается посредством использования концепта «политическая матрица». Последний используется автором

Нелінійна динаміка політичного життя людських соціумів об'єктивно стимулює представників різних напрямів суспільствознавства до пошуків ендогенних і екзогенних чинників, які забезпечують статистику й впливають на динаміку великих соціальних організмів. Аналіз зарубіжної й вітчизняної історіографії проблеми свідчить про існування принаймні трьох «поворотів» наукового дискурсу до феномену культури: німецька філософія доби Просвітництва; антропологічні студії середини – другої половини XIX століття; сучасний етап, що розпочався в 1960-х рр. XX ст. у зв'язку із виходом на світову арену постколоніальних народів і політичних систем, створених ними. Із певною мірою узагальнення всю багатоманітність сучасних визначень сутності культури як чинника стабілізації й трансформації модерних соціумів можна звести до двох генеральних інтерпретацій – комунікативної й субстанційної.

Середприхильників комунікативного тлумачення феномену культури слід назвати, зокрема, російського дослідника К. Завершинського. Із його точки зору, політичну культуру треба інтерпретувати як специфічну форму соціальної пам'яті, яка за допомогою символічних практик легітимації забезпечує конструювання колективних ідентичностей у суспільстві [5, с. 35].

На противагу комунікативній інтерпретації сутності культури, субстанційний підхід виводить проблему генезису фундаментальних атрибутів існування людських колективів за межі виключно

групової та/або індивідуальної взаємодії, хоч остаточно й не заперечує її цінність. Цей підхід пов'язує сутність культури із такими до-модерними «артефактами» людської діяльності, як традиції, звичаї, соціальні габітуси тощо.

Субстанційний підхід асоціюється з іменами таких «класиків» сучасної західної політології, як Г. Алмонд, С. Верба й К. Гірц. Як це добре відомо, Г. Алмонд і С. Верба визначали культуру як сукупність вірувань і цінностей суспільства, пов'язаних із політичною системою. Дослідники відстоювали думку про те, що політична культура формується завдяки «інтерпретаційним кодам», включаючи мову, цінності й переконання й проявляється на трьох основних рівнях суспільного буття: когнітивному, оціночному й експресивному [2, с. 142].

Специфічне розуміння культури запропонував К. Гірц у 1973 р. у праці «Інтерпретація культури». На його думку, культуру без специфікації на «політичну», «духовну», «виробничу» тощо слід сприймати як універсальний для даної спільноти «дескриптор». У ньому містяться «описи» успадкованих індивідами життєвих концепцій, знань про світ і ставлень до життя, які використовуються особами для налагодження позитивної взаємодії [2, с. 131]. Концепція К. Гірца акцентує увагу на тому, що рецепти, правила й інструкції, вироблені конкретно спільнотою, історично передаються новим генераціям у вигляді символів, за допомогою яких нові члени спільноти «розшифровують» знання своїх попередників.

Якщо підсумувати основні тези прихильників субстанційного пояснення сутності й ролі культури у визначенні алгоритмів функціонування соціальних спільнот, то виникають вагомі підстави зарахувати її до фундаментальних складових політичних матриць людських колективів. Таке узагальнення добре кореспондується із концепцією С. Карамурзи, відповідно до якої «життеустрій народу базується на великих техніко-соціальних системах» [7, с. 2]. Віддаючи належне місце у формуванні цих систем саме культурі, російський дослідник називає їх «матрицями», на яких відтворюються конкретні суспільства, й констатує велику інерційність існування цих «матриць» [7, с. 2].

Із точки зору автора статті, історичне «входження» культури до складу згаданих матриць зумовлено, передусім, її структурою. Попри багаточисленні наукові дискусії, які точаться навколо питання архітектури культури, є вагомі підстави пристати до точки зору антрополога У. Гуденау, відповідно до якої будь-яка культура складається із чотирьох елементів:

1. Поняття (концепти). Вони містяться, головним чином, у мові конкретної групи.

2. Цінності – загальноприйняті в групі переконання відносно цілей, до яких повинна прагнути людина.

3. Правила. Вони регулюють поведінку людей у відповідності до ціннісного коду конкретної спільноти.

4. Відносини. Будь-яка культура формує чіткі алгоритми щодо взаємозв'язку між людьми й оточуючим світом (реальним і сакральним) [9, с. 258].

Ці алгоритми в сукупності із трьома згаданими вище елементами внутрішньої будови культури надають їй статусу потужного механізму самозбереження й самовідтворення конкретної спільноти.

Слід наголосити на тому, що перший і другий елементи структури культури у своїй сукупності створюють так звану соціальну онтологію – концептуальну модель базових уявлень про світ. В свою чергу, третій і четвертий елементи утворюють операційний досвід конкретної спільноти, який носить на собі відбиток тривалої історії адаптації спільноти до викликів різного походження, характеризує специфіку її реактивності тощо. У цьому сенсі слід особливо зазначити, що згадана «специфіка реактивності» соціальної групи, визначена культурою, може бути адекватно інтерпретована лише за умови врахування операційного коду, закладеного в таких її «артефактах», як традиції й звичаї. Не даремно Р. Парк вважав, що саме звичай закладає підґрунтя й обмежує свободу настільки, що кожному новому поколінню доводиться пристосовуватися до умовностей не лише «найближчої» старшої генерації, але й фактично всіх попередніх [8, с. 196]. Проте це зовсім не означає, що саме завдяки культурі будь-яке

суспільство ризикує абсолютно втратити динаміку й позбавитися перспектив розвитку. Звичаї надають атрибуту сталості саме ядру, осередку культури. Завдяки їм вона в переважній частині випадків виникнення різноманітних «викликів» зберігає самототожність, залишається «сама собою». Але поряд із цим, саме традиції і є умовами розвитку народу. Використовуючи аналогію із генетикою, найбільш консервативне осереддя будь-якої культури соціуму слід порівнювати із геномом живої істоти – він забезпечує трансляцію спільних родових рис у часі, одночасно даючи можливість для внутрішньовидової адаптації й трансформації.

Наведені вище факти, попри свою «вкоріненість» у політико-антропологічну проблематику, не дають жодних підстав констатувати, що культура взагалі й політична культура зокрема існує як тотально гомогенний феномен. Слід взяти до особливої уваги диференціацію культури за вертикальною (соціальна стратифікація) й горизонтальною (просторове різноманіття) осями. У свою чергу, за вертикальною віссю культура, як і будь-який феномен, що проявляється у сфері політики, диференціюється за двома рівнями: елітарним і масовим. Кожен із зазначених рівнів формує свій стиль життя. Функція цієї ознаки культурної інваріантності (власне – субкультури) подвійна: в суб'єктивному вимірі вона полягає в ідентифікації індивіда із певною групою, класом, прошарком. Із боку соціальної групи завданням стиля життя є окреслення власних меж, визначення «кодів доступу» до колективної участі тощо [3, с. 15].

Констатація наявності двох рівнів культури конкретної спільноти не повинна (у переважній більшості випадків) сприйматися як ознака існування нездоланих бар'єрів між ними. Риси обох рівнів знаходяться в амбівалентному зв'язку одна з одною, тяжіють одна до одної, взаємно транслюють життєві сенси, цінності й моделі поведінки. Проте елітарні риси культури концентруються переважно в публічній сфері, в той час як масові паттерни знаходять своє буття в повсякденному житті соціуму. Наочним доказом того, що зазначені рівні культури кореспондуються один із одним, є те, що обидва вони беруть участь у генерації «стандартизованого» типу «людини політичної», поширеного в конкретній спільноті в конкретний історичний проміжок її існування.

У зв'язку із констатацією такого розшарування культури на «елітарну» й «народну», а також питанням щодо її ролі в забезпеченні статичності або динаміки конкретного суспільства, корисним буде звернення до питання про те, який саме із вказаних шарів виступає в ролі провідника або противника соціальних змін та інновацій. Аксиоматичним є той факт, що еліта будь-якого суспільства завдяки контролю над інститутами держави здійснює символічне панування над своїми мінори-

тарними партнерами. Вона виробляє й нав'язує категорії мислення, які підлеглі, за умови вдалої інкорпорації до структур масової свідомості, потім застосовують «спонтанно» по відношенню до оточуючого світу. У цьому відношенні соціум влади виступає в ролі супротивника змін status quo, розглядаючи вихід суспільної системи за усталені параметри її функціонування в якості небажаної колективної перспективи. За таких умов елітарна культура в даний конкретний момент часу відіграє роль стабілізатора суспільного життя.

Так само аксіоматично слід сприймати й думку С. Верби про те, що «народна» культура, яка існує тривалий час, є внутрішньо збалансованою й «узгодженою» як із внутрішнім, так і із зовнішнім середовищем. Тому її не так легко змінити, і для її модифікації необхідні «певні обставини» [6, с. 24]. Згадані «обставини» виникають у сучасному світі достатньо часто, і вся модерна історія країн другого й третього «ешелонів розвитку» сповнена прикладами так званого «вимушеного переходу». Це ті ситуації, коли саме представники соціумів влади змушені виступати в ролі інноваторів – агентів соціальних змін, іноді таких, що покликані трансформувати й саму культурну традицію.

За умови здійснення політичного транзиту за так званим «процедурним сценарієм» еліта вимушена вдаватися до важкої й не завжди результативної праці по зміні антропологічного проекту, закладеного в глибинних структурах національної культури. Культурна політика модернізаторів у цьому випадку націлена на творення нових сенсів і комунікацій, покликана побудувати оновлені простори для можливих і бажаних в межах даного культурного архетипу соціальних практик.

Із певними зауваженнями щодо справжньої політичної суб'єктності мас слід пригадати й приклади того, як останні – носії повсякденного інваріанту культури конкретного суспільства – виступали в ролі ініціаторів фундаментальних соціальних змін або їх супротивників. Таке відбувається, зокрема, тоді, коли правлячий клас, захоплений модернізаційними проектами, не враховує глибинних структур культурної матриці свого народу. Численні приклади «транзитних реверсів», які відбулися в багатьох країнах «третього світу» внаслідок несприйняття стресів прискореної модернізації (в тому числі – антишахська революція в Ірані), свідчать про те, що досить часто суспільство опиняється бранцем ранніх стадій власного розвитку, які, внаслідок комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників, раптово актуалізуються й починають використовуватися представниками конкретної великої соціальної групи як тактики й стратегії адаптації до навколишнього середовища.

Таким чином, із врахуванням наведених вище фактів є всі підстави констатувати потенційну можливість наявності субкультур «інгібіторів» і

«інноваторів» як у структурі правлячих еліт, так і в структурі народних мас. Якщо перші відповідають за консервацію культурного коду свого суспільства, то другі ініціюють його трансформацію. Саме через фактор культури можна пояснити й на перший погляд парадоксальну ситуацію, коли в межах єдиної політиці уживаються діахронні за своєю логікою політичні явища й процеси (наприклад, структури парламентаризму й цензи за расовою, статеву чи етнічною ознаками).

Із точки зору автора статті, є всі підстави твердити, що у своєму «готовому» варіанті політична матриця конкретного суспільства складається із двох основних елементів: власне культури, яка виконує роль «базису» спільноти, й інституційної «надбудови», інтегрована сукупність елементів яких виконує функцію регуляції функціонування спеціалізованих підсистем суспільства: економічної, інформаційної, духовної тощо. Завдяки «геному культури», створені даною спільнотою інститути «розгортаються» й проявляються в новій якості в різних історичних контекстах. Враховуючи, що взаємозв'язок між зазначеним «базисом» і «надбудовою» має морфологічний характер, інститути постають як легітимізовані зразки соціальних практик, визначених культурою, а остання задає межі потенційно можливої трансформації інституційної мережі.

Для сучасної науки статус аксіоми має твердження про безумовну унікальність і самототожність кожної з існуючих культур. Проте такий природний стан речей значно ускладнює наукові пошуки, спрямовані на виявлення тих спільних рис політичних матриць модерних спільнот, які б давали змогу зараховувати їх до певних типологічних груп і класів. Зазначена перешкода долається за допомогою апробованої стратегії формування «чистих соціологічних типів» досліджуваних явищ, в яких незначні національні особливості редукуються, а загальні спільні риси подаються рельєфно й виступають основними кластерами аналізу.

Підставою для застосування стратегії побудови «чистих соціологічних типів» у вирішенні завдань цієї статті є той факт, що лише по відношенню до суспільств Заходу (який тлумачиться в даному випадку не в географічному, а в цивілізаційному сенсі) автономність сфер життя – релігії, економіки, політики тощо – є наочним фактом. На противагу цьому, щодо «незахідних» спільнот про таку автономність можна казати лише із певною долею припущення. Усі спеціалізовані суспільні підсистеми, структури й інститути «задаються» тут усією культурою, створюючи «холістську» політико-культурну парадигму [4, с. 10]. Зазначені відмінності конкретизуються в принципово відмінних рисах ментальності індивідів – носіїв «західного» й «незахідного» цивілізаційних типів. Перші є прихильниками раціональних, логічно обґрунто-

ваних шляхів вирішення проблем, другі віддають перевагу інтуїтивним рішенням. Ю. Александров і С. Кірдіна вважають за доцільне ототожнювати ці різні типи прийняття рішень із аналітичним і холістським типами ментальності відповідно [1, с. 7]. Для виявлення особливостей прояву культурного чинника в політичному житті модерних соціумів дослідники пропонують застосовувати аналітичну модель «аналітико-холістського континууму» – своєрідної цивілізаційної осі, на якій двома полюсами є США (аналітика) і країни Південно-Східної Азії (холізм), а між ними розташовані країни Західної, Центральної й Східної Європи [1, с. 7].

Виходячи на більш високий рівень наукової абстракції, Ю. Александров і С. Кірдіна констатують наявність двох полярних політичних «Х» і «У» матриць. З їхньої точки зору, характерними ознаками «У» матриці є такі:

1. Ринкова економіка (приватна власність, конкуренція, прибуток);
2. Інститути федеративного політичного устрою (самоврядування, субсидіарність, змагальність);
3. Індивідуалізм (права й свободи особи).

У свою чергу, до найбільш значних культурних атрибутів «Х» матриці, на думку вчених, належать:

1. Редистрибутивна економіка;
2. Інститути унітарного політичного устрою (виконавча вертикаль влади, субординація у відносинах Центру й Периферії);
3. Комунітарна ідеологія (колективізм, егалітаризм, «Порядок») [1, с. 9].

Російські вчені зазначають, що протягом історичного розвитку суспільно-політичних систем у них зберігається домінантне положення базових ознак, притаманних або «Х» або «У» матриці, що, у свою чергу, забезпечує цілісність, виживання й розвиток відповідного типу суспільства [1, с. 10].

Наявність таких чітких детермінант різних політичних матриць, звісно, не виключає можливості певного «цивілізаційного синтезу». Навіть той факт, що згадані дослідники кажуть про існування пограничних між класичними «Х» і «У» матрицями культурних варіантів (на зразок Східної Європи), свідчить на користь того, що запозичення елементів культури інших спільнот все ж таки є можливим. Якщо при цьому не йдеться про суттєве «пошкодження» культурного ядра суспільства-реципієнта, то інститути, запозичені із матриці протилежного типу, сприйняті в якості позитивної інновації, відіграють допоміжну роль у системі засобів адаптації приймаючого суспільства [1, с. 10]. Повертаючись до використаного вже автором статті порівняння культурного ядра із геномом живого організму, співвідношення елементів різних політичних матриць можна упо-

дібнити до взаємовідносин домінантних і рецесивних генів. Перші виконують роль передачі системної інформації, другі – лише «доповнюють до цілого» арсенал засобів пристосування до викликів зовнішнього середовища, який використовується конкретною культурою.

Використання аналітичного інструментарію протиставлення «Х» і «У» матриць дає можливість методологічно коректно позиціонувати український суспільно-політичний організм на кордоні різних цивілізаційних типів і виявити специфічні коливання представників вітчизняного соціуму влади між двома альтернативними полюсами політичної культури. Так, наприклад, Конституцію України 1996 р. в її «політичних» розділах слід відносити до класичної «Х» матриці (вертикаль виконавчої влади, підзвітної Президенту, унітаризм тощо), проект реформ територіального устрою, запропонований Р. Безсмертним, – до «У» матриці (децентралізація, субсидіарність), проект змін до Конституції, запропонований Президентом П. Порошенком, – до «Х» матриці (інститут префектів, що мають повноваження припиняти діяльність органів місцевого самоврядування) із симулякром «У» матриці (бюджетна децентралізація).

Згадані «культурні коливання» представників українського політикуму є не лише наслідком знаходження вітчизняної політики на межі (або розломі) різних цивілізаційних циклів. Вони можуть бути витлумачені як локальний прояв більш глобальної тенденції, яка позначається в транзитології поняттям «третьої хвилі демократизації». По відношенню до концепції наявності двох полярних цивілізаційних «Х» і «У» матриць ця «хвиля» повинна бути інтерпретована як чергове порушення балансу між двома полюсами на користь останньої.

Узагальнюючи викладення матеріалу, слід констатувати, що культура, інтерпретована в її субстанційному вимірі, виступає в якості важливої складової архітектоники політичної матриці конкретної спільноти. Внутрішнім кодом культури визначаються алгоритми взаємовідносин між окремими індивідами й соціальними групами, задаються параметри статичної й динаміки існування конкретного суспільства.

Специфіка культурного коду визначає також і припустимі межі трансформації політичної матриці певного соціуму. Від того, наскільки адекватно ця інформація буде «прочитана» й інтерпретована всіма агентами політичного транзиту, залежатиме й кінцевий підсумок переходу. Ним може бути або якісна трансформація культури і її вихід на принципово нові рівні функціонування, або пошкодження інформаційного ядра й зростання тенденцій ентропії в усіх спеціалізованих підсистемах соціуму. Відповідно до цього виникатимуть об'єктивні підстави для констатації наявності «вдалого» чи «невдалого» суспільно-політичного переходу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров Ю.И., Кирдина С.Г. Типы ментальности и институциональные матрицы: мультидисциплинарный подход / Ю.И. Александров, С.Г. Кирдина // Социологические исследования. – 2012. – С. 3–13.
2. Алексеева Т.А. Стратегическая культура: эволюция концепции / Т.А. Алексеева // Политические исследования. – 2012. – №5. – С.130–147.
3. Бевзенко Л. Стили жизни переходного общества / Бевзенко Л. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. – 144 с.
4. Дука А.В. Политическая культура – поиск теоретических оснований / А.В. Дука // Политическая экспертиза. – 2006. – № 1. – С. 7–30.
5. Завершинский К.Ф. Политическая культура общества: от «зависимых переменных» к «сильной программе» / К.Ф. Завершинский // Политическая экспертиза. – 2012. – Том 8. – № 1. – С. 30–39.
6. Зоткин А.А. «Львы» и «лисы» украинской политики. О властвующей элите. / Зоткин А.А. – К.: Наукова думка, 2010. – 341 с.
7. Кара-Мурза С.Г. Матрица «Россия» / Кара-Мурза С.Г. – М.: Алгоритм, 2007. – 320 с.
8. Парк Р.Э. Современное общество / Парк Р.Э. Избранные очерки. Сборник переводов. – М.: ИНИОН, 2011. – С. 180–200.
9. Смелзер Н. Социология / Смелзер Н. / Пер. с англ. – М.: Феникс, 1998. – 688 с.